

Володимир ВАЛІГУРА

СОЦІАЛЬНО ЕКОНОМІЧНЕ ПІДґРУНТЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОДАТКОВИХ РЕФОРМ

Встановлено причини неефективності податкових реформ. Досліджено дію часових лагів фіскальної політики в процесі податкового реформування. Запропоновано графічну модель прогнозування впливу податкових реформ на темпи економічного розвитку та фіскальну ефективність податків. На основі дослідження динаміки економічного розвитку України запропоновано напрями податкового реформування.

Ключові слова: *поведінка податкоплатників, податкові реформи, податкова система, фіскальна ефективність податків, фіскальна політика.*

Реформування податкової системи передбачає або прийняття нових нормативно-правових актів, або внесення змін до вже діючих. У будь-якому з перелічених випадків законодавець очікує певного прогнозованого ефекту, задля якого здійснювали ті чи інші реформи. Суть згаданого ефекту залежить від того, на якому етапі економічного розвитку перебуває держава. Відповідно до цього й окреслюють завдання фіскальної політики, яку визначальною мірою здійснюють, маніпулюючи податками. Так, на етапі економічного піднесення доцільно підвищувати податкові ставки і, відповідно, податкове навантаження, що сприятиме зниженню темпів економічного зростання, а на етапі економічного спаду – здійснювати зворотні дії задля виходу економіки з кризи. Однак результатом податкових реформ не завжди є очікуваний і бажаний результат. Часто спостерігається ситуація, коли завдання, окреслені перед фіскальною політикою, зокрема подолання інфляції, зниження безробіття, прискорення економічного зростання залишаються невиконаними, а згадані кризові явища поширюються навіть більшими темпами. У такому випадку *виникає потреба* дослідження причин недовіри податкових реформ та формування ефективного механізму податкового реформування.

Проблеми реформування податкової системи України *знаходяться в полі зору багатьох науковців*. Так, автори майже всіх публікацій, що стосуються оподаткування, наводять пропозиції щодо реформування тієї чи іншої ланки податкової системи. Зокрема, відзначимо роботи І. Бурденко [1], В. Вишневського [2], Г. Дмитренка [3], Т. Єфименко [4], В. Загорського [5; 6], О. Кравченка [1], А. Крисоватого [7], П. Мельника [8], А. Соколовської [9].

Віддаючи належне здобуткам зазначених науковців, вважаємо за доцільне детальніше дослідити можливі причини неочікуваних наслідків податкових реформ. *Мета даної статті* – з'ясувати причини неефективності податкового реформування, проаналізувати їх вплив і на основі цього запропонувати стратегічні напрями податкових реформ в Україні.

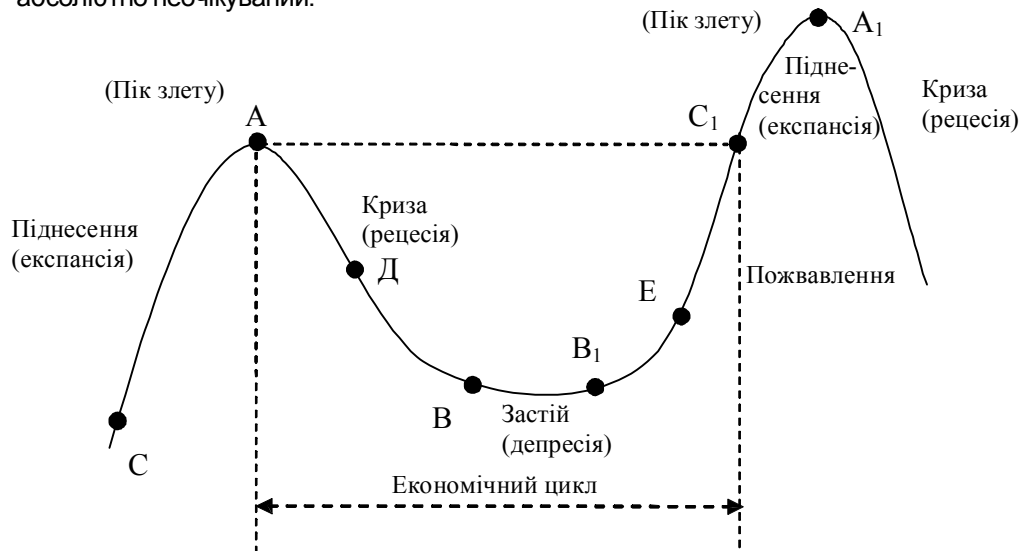
Неадекватна реакція економіки на зміни в оподаткуванні пояснюється насамперед специфікою правотворчого процесу взагалі та механізмом податкового реформування, зокрема. Так, від початку кризових явищ в економіці до моменту внесення змін у податкове законодавство минає певний період. За розрахунками американських економістів, якщо в економіці відбувається спад, то від його початку до відображення в економічній статистиці минає щонайменше два місяці [10, 525]. Після того, як економісти усвідомляють необхідність здійснення податкової реформи, вони розробляють та приймають нормативно-правові акти. Зважаючи на особливості правотворчого процесу, цей період триває мінімум 3–5 місяців. Таким чином, загальний проміжок часу від виникнення кризових явищ в економіці до законодавчого закріплення інструментів фіскальної політики становить 5–7 місяців. Цей період називається внутрішнім лагом фіскальної політики. У свою чергу, внутрішній лаг поділяють на лаг розпізнавання – період між початком економічного спаду і моментом усвідомлення цього факту й адміністративний лаг – період від моменту визнання необхідності застосування фіскальних інструментів до моменту законодавчого їх впровадження.

Хоча нормотворчий процес із прийняттям нормативно-правового акта й закінчується, дія податкової реформи тільки починається. Оскільки прийняття та внесення змін до законів не є самоціллю, законодавця цікавить насамперед ефект, спричинений нормативним нововведенням. Через певний проміжок часу, який залежить від конкретних інструментів впливу фіскальної політики, дія податкової реформи проявляється на економічній ситуації держави. Цей період називається зовнішнім лагом фіскальної політики, або лагом функціонування. Зовнішні лаги фіскальної політики зазвичай менші, ніж внутрішні. Це пов'язано з тим, що інструменти фіскальної політики – це переважно ставки податків або податкові пільги, котрі є елементами податків, які володіють найбільшою регулюючою здатністю. Отже лаг функціонування фіскальної політики триває до 5 місяців. Зважаючи на це, неврахування лагів фіскальної політики може спричинити негативний результат податкових реформ. Окрім цього, причинами недієвості податкового реформування можуть бути й інші суб'єктивні фактори. На нашу думку, основними причинами неочікуваних негативних ефектів податкових реформ є наступні: часові лаги; неточна оцінка економічного середовища; неадекватна поведінка господарюючих суб'єктів.

Встановивши причини виникнення часових лагів, покажемо їх вплив на ефективність податкового реформування. Дія часових лагів пов'язана з циклічним розвитком економіки. За тривалістю виділяють: малі цикли (короткотермінові коливання ділової активності, що тривають 3–4 роки); середні цикли (терміном 7–11 років); великі цикли (періодичність яких – 40–60 років) [11, 288]. Найбільше значення у циклічному розвитку економіки мають середні економічні цикли. Найважливішою їх ознакою є наявність чотирьох послідовних фаз: криза, депресія, поживлення, піднесення (рис. 1). Тривалість кожної зі зазначених фаз окремого економічного циклу відрізняється від аналогічної фази іншого циклу. Тому повністю передбачити період зміни фаз практично неможливо.

Проаналізуємо дію лагів фіскальної політики як причину неочікуваних ефектів податкових реформ, використовуючи графік економічного циклу. На рис. 1 видно, що кризові явища в економіці почали проявлятися після точки А. Припустимо, що

лаг розпізнавання дорівнює відрізку АД, тобто реальне усвідомлення необхідності змін відбулося коли економіка перебувала посередині стадії кризи. У свою чергу, внутрішній адміністративний лаг триватиме до точки В, в якій фаза рецесії закінчується. Таким чином, у період закінчення економічної кризи будуть прийняті нормативні акти, якими вводять в дію необхідні податкові зміни. Однак ще діє зовнішній лаг функціонування фіскальної політики, після якого податкові реформи мають впливати на економічну ситуацію у державі. Припустимо, що даний лаг закінчиться на відрізку В₁Е, тобто під час фази поживавлення. Отже, зміни податкової системи, дія яких була необхідна за економічної кризи у зв'язку з наявністю часових лагів, почали впливати на економіку під час фази поживавлення, коли потрібно застосовувати абсолютно протилежні заходи фіскальної політики. Замість стимулюючої фіскальної політики, що характерна для стадії рецесії, на стадії поживавлення, а особливо піднесення необхідно здійснювати стримуючу фіскальну політику. Таким чином, ефект від прийнятих податкових реформ буде зворотний і абсолютно неочікуваний.

Рис. 1. Фази економічного циклу в їхній послідовності та взаємозв'язку.

Сучасні економічні цикли мають низку особливостей. Найважливішими з них є те, що дія фаз циклу виходить за національні межі, тобто циклічні коливання синхронно охоплюють окремі країни, міждержавні угруповання тощо. Фази поживавлення та піднесення в сучасних економічних циклах зазвичай триваліші, ніж фази спаду та депресії, а період повторення циклів скоротився до 5–7 років або навіть і менше. Спостерігається тенденція до випадання окремих фаз із класичного циклу.

Зменшення тривалості економічних циклів, а також фази рецесії ще більше загострюють проблему часових лагів фіскальної політики. Згідно з нашими розрахунками, загальний період дії часових лагів – не менше року. В сучасних умовах підвищення частоти науково - технічних революцій період економічної рецесії за цей час може повністю закінчитись, а часові лаги зведуть до податкової реформування нанівець.

У більшості випадків дія часових лагів є об'єктивним явищем, тому уникнути їх практично неможливо. Відповідно, ці лаги необхідно враховувати під час податкового реформування. Запорукою уникнення дії часових лагів є ефективне прогнозування економічного розвитку загалом та податкове прогнозування зокрема. Завдання економічного прогнозування полягає у передбаченні темпів економічного розвитку і його циклічності. Знаючи, на якій фазі економічного циклу перебуватиме економіка після періоду дії часового лагу, можна вже сьогодні застосовувати адекватні заходи фіскальної політики. Роль податкового прогнозування в реалізації податкових реформ полягає у передбаченні впливу податкових змін на економічний розвиток, тобто воно закладає основи податкового регулювання, та у прогнозуванні на цій основі майбутніх податкових надходжень. Зауважимо, що будь-які податкові реформи мають не лише усувати наслідки та зменшувати тривалість економічних криз, а й унеможливити їх причини і стабілізувати економіку, тобто згладжувати економічний цикл.

На рис. 2 зображена графічна модель прогнозування впливу податкових реформ на темпи економічного розвитку та фіскальну ефективність податків. Класичним макроекономічним показником, що визначає темпи економічного розвитку, є ВВП. Зображена на рисунку крива АЕ показує прогнозований тренд ВВП у випадку відсутності дискреційної фіскальної політики, тобто будь-яких податкових реформ (ВВП_{пр}). Період прогнозування розділений на дискретні проміжки часу: від t₀ – моменту складання економічного прогнозу до t₁₆ – періоду, на який можливо ефективно спрогнозувати розвиток економіки. Як свідчить отриманий прогноз, до періоду t₇ в економіці спостерігатиметься спад. За такої ситуації логічним буде впровадження стимулюючої фіскальної політики, що передбачає податкове реформування шляхом насамперед зниження податкових ставок. Припустимо, що протягом періоду t₁ буде законодавчо прийнята податкова реформа. Враховуючи дію лагу функціонування, податкова реформа впливатиме на економічний розвиток на початку періоду t₃. За допомогою податкового прогнозування отримуємо новий фактичний тренд ВВП, зображений кривою ВС, який значно перевищує попередні дані (ВВП_ф). Причиною зростання ВВП є нейтралізація (мінімізація) за допомогою податкових реформ дестабілізуючих чинників, на зразок високих темпів інфляції, безробіття, ухилення від сплати податків тощо.

Таким чином, починаючи з періоду t₃ відбудеться приріст ВВП:

$$ВВП = ВВП_{ф} - ВВП_{пр} \quad (1)$$

Враховуючи те, що протягом періоду прогнозування сукупна податкова ставка, яка виникла в результаті дії реформи, є сталою (t' = const):

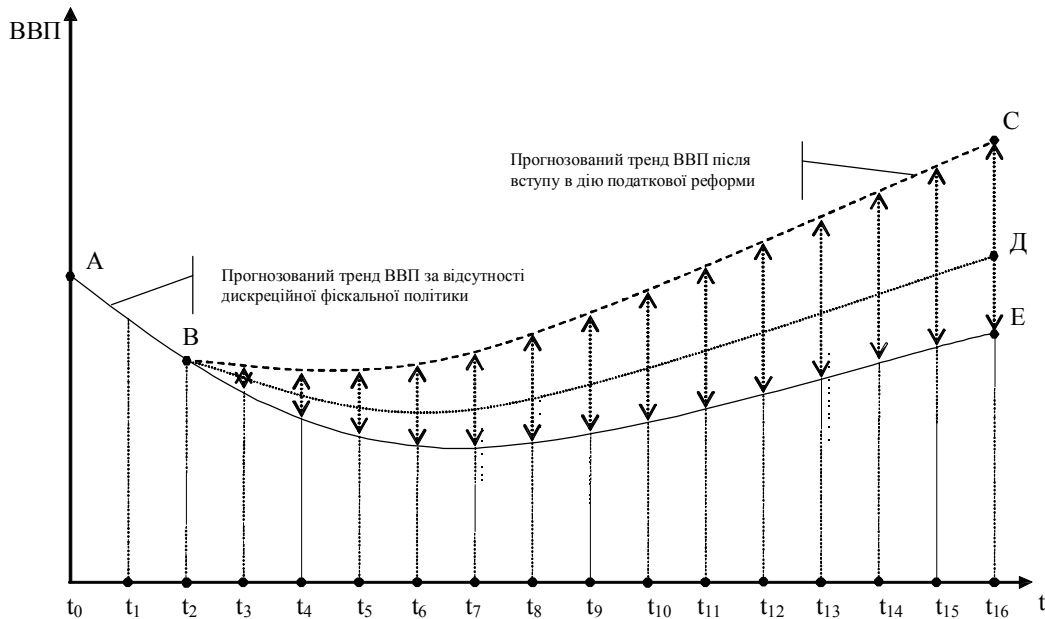
$$ВВП_3 < ВВП_4 < ВВП_5 < \dots < ВВП_{16} \quad (2)$$

Оскільки сума податкових надходжень дорівнює добутку сукупної податкової ставки та ВВП (ПН = t' x ВВП), для податкових надходжень запишемо наступну нерівність:

$$ПН_3 < ПН_4 < ПН_5 < \dots < ПН_{16} \quad (3)$$

відповідно:

$$ПН_3 < ПН_4 < ПН_5 < \dots < ПН_{16} \quad (4)$$

Рис. 2. Прогнозування впливу податкових реформ на темпи економічного зростання та фіскальну ефективність податків.

Знайшовши площу фігури ВСЕ, отримаємо абсолютне значення приросту ВВП в результаті здійснення податкових реформ. Крива ВД утворюється шляхом множення приросту ВВП кожного періоду на сукупну податкову ставку. Отже, площа фігури ВДЕ дорівнює обсягу приросту податкових надходжень у результаті впровадження податкової реформи. Найбільша практична проблема застосування запропонованої моделі полягає у прогнозуванні впливу податкової реформи на економічний розвиток, що адекватно побудові кривої ВС. Однак, ефективно застосовуючи методи податкового прогнозування, розв'язати згадану проблему цілком реально.

Важливою причиною неефективності податкових реформ є неточна оцінка економічного середовища. Ця проблема негативно впливає на прийняття поточних рішень та є причиною складання недоброякісних економічних прогнозів. Від якісної оцінки поточної фази економічного циклу залежить ефективність прогнозу циклічного розвитку. Спрогнозувати економічний цикл складно насамперед тому, що, крім циклічних, є структурні та системні кризи, які набагато довші й мають іншу природу. Структурні кризи характерні незбалансованістю сфер та секторів національної економіки. Це пов'язано з перевиробництвом продукції одних секторів економіки або недовиробництвом інших. Наслідки структурних криз набагато тяжчі для економіки, ніж циклічних. Системна криза викликана докорінною трансформацією всіх сфер суспільного життя – економіки, політики, ідеології, моралі, психології, культури тощо. Це насамперед спричиняє спад темпів економічного розвитку, тривалу кризу або депресію. На початкових етапах охарактеризованих криз їх важко відрізнити від циклічних у зв'язку з наявністю спільних ознак: зниження темпів зростання ВВП, збільшення інфляції, безробіття тощо. Тому аналіз поточної

економічної ситуації і майбутній прогноз можуть призвести до хибних висновків, що стане причиною неефективності наступних податкових реформ.

Не менш важливою причиною неочікуваних результатів податкових реформ є неадекватна поведінка суб'єктів господарювання і населення. Це виражається, зазвичай, у необґрунтованому підвищенні цін виробників на власну продукцію, підвищенні попиту населення на товари й валюту, збільшенні випадків ухилення від сплати податків при зниженні податкового навантаження. Враховуючи економічну сутність даних прикладів поведінки, можна зробити висновок, що основними причинами неадекватної поведінки суб'єктів господарювання і населення є непослідовна політика уряду в часі та менталітет нації і її фіскальні традиції.

Концепцію непослідовності політики у часі науково обґрунтували лауреати Нобелівської премії 2004 р. економісти: американський – Едвард Прескотт та норвезький – Фінн Кюдланд. Суть цієї концепції ґрунтована на зміні оголошеної політики уряду і відповідних очікуваннях та діях економічних агентів. Непослідовність політики у часі проілюструємо на такому прикладі. Уряд держави обіцяв упродовж року економічну політику зі стабільно низьким рівнем інфляції, однак не виконав обіцянки, вдавшись до передвиборчих, непередбачених бюджетом, великих видатків. Підприємства і населення не повірили в цю обіцянку, повелися так: виробники підвищили ціни на свою продукцію, а громадяни інтенсивно скуповували передусім валюту, рятуючи свої гроші від очікуваної інфляції [12, 148]. Результатом такої поведінки стало зростання рівня інфляції і неможливість уряду виконати обіцянки. Водночас населення повелось з точки зору уряду неадекватно, однак із позиції власної економічної ефективності – раціонально.

Аналогічним прикладом є відмова від оголошеної стабільної податкової політики шляхом необґрунтованого зниження ставок податків і надання податкових пільг перед виборами. Подальше підвищення рівня оподаткування спричинить явище ухилення від сплати податків, що не дасть змоги урядові реалізувати задекларовану політику.

На основі таких парадоксів Ф. Кюдланд і Е. Прескотт дослідили залежність циклів ділової активності не від макроекономічних показників, а від поведінки окремих споживачів та фірм, а також розробили модель реального бізнес-циклу [12, 149].

Часто неадекватна поведінка податкоплатників пов'язана з менталітетом нації та її фіскальними традиціями. Проявляється це, насамперед, через явища ухилення та уникнення податків. Причини згаданих явищ різні, найхарактерніші з них – це: важкий податковий тягар, відсутність віддачі від сплачених податкових сум, просто аморальна поведінка, бажання отримати задоволення від ухилення як азартної ризикованої гри. Із точки зору раціонально мислячої «економічної людини» ухилення в умовах високого податкового тягара – абсолютно логічне явище, оскільки повне декларування доходів спричинить нерентабельність господарюючих суб'єктів. Однак, на нашу думку, неадекватною й аморальною поведінкою є зростання ухилення в умовах зниження податкових ставок та, відповідно, податкового навантаження. Як зазначив І. Таранов: «Втеча від податків не є національною рисою ні українців, ні будь-якого іншого народу, і лише від держави, від її розумної податкової політики залежить, щоб кримінальні форми ухилення від податків були

витіснені легальним, правильним і раціональним податковим плануванням» [13, 90]. Однак ми вважаємо, що населення держави, в якій майже століття не було класичного інституту податків, більш схильне до ухилення зумовленого моральними причинами, ніж громадяни держави з давніми фіскальними традиціями. Тому відсутність фіскальних традицій населення, його низька податкова культура часто є причиною ухилення від податків навіть за зниження податкових ставок. Така неадекватна поведінка податкоплатників може стати причиною небажаного результату, тобто неефективності податкових реформ.

Для України ця проблема є особливо важлива, оскільки класичні податкові відносини почали діяти з 1991 р. За такий короткий період державотворення, до того ж, ускладнений системною економічною кризою, неможливо сформувані високоморальні фіскальні традиції та високу податкову культуру. Тому в процесі здійснення будь-яких податкових реформ потрібно обов'язково враховувати фактор неадекватної поведінки податкоплатників.

На нашу думку, в умовах економічної кризи ступінь гармонізації інтересів учасників податкових взаємовідносин знижується. Тому реформування податкової системи з метою гармонізації оподаткування має забезпечувати згладжування економічних циклів. Оскільки їх причини можуть бути різними, дослідити вплив оподаткування на кожну з них складно. Тому розв'язувати цю проблему треба комплексно.

На основі праць економістів Ф. Кюдланда і Е. Прескотта сформовано підхід до фіскальної політики, який передбачає мінімізацію економічних криз. Його суть полягає у встановленні оптимальних ставок оподаткування на різні товари і фактори виробництва. Оптимальні ставки оподаткування слід вибирати так, щоби звести до мінімуму економічні диспропорції, спричинені податками. Згадані науковці довели, що досягти цього завдання можна, якщо протягом циклу ділової активності залишати ставки оподаткування незмінними. Це явище відоме як «згладжуючі податки» [12, 152]. На нашу думку, встановлення оптимальних ставок оподаткування згідно з цією теорією відображає інтереси, що реалізують під час гармонізації оподаткування. А подальший вплив податків на економічний цикл та узгодження інтересів суб'єктів оподаткування слід забезпечувати за допомогою ефективною недискреційною фіскальною політикою. Для цього у податковій системі необхідно закласти ефективно діючі автоматичні стабілізатори. Найдієвішими серед таких є прогресивні ставки оподаткування.

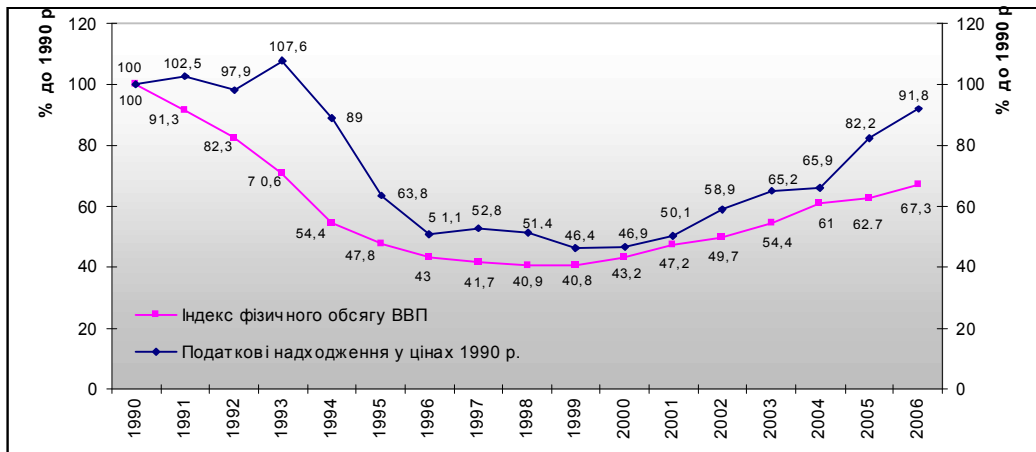
Проте ефективність автоматичних стабілізаторів також обмежена, а їх дія може викликати два негативних ефекти, які необхідно враховувати:

- несприятливий вплив на сукупну пропозицію, який полягає у зниженні ініціативи та зусиль при надто високих ставках податків;
- проблема фіскального дестимулювання. Автоматичні стабілізатори забезпечують зниження коливання ВВП вниз або вгору. У випадку ж економічної кризи автоматичні стабілізатори можуть дестимулювати подальше економічне піднесення.

Розглянемо динаміку економічного розвитку в Україні та його сучасний стан, із метою подальшого врахування при формуванні пропозицій податкового реформування. Для цього проаналізуємо динаміку ВВП в Україні від 1990 р.

Найадекватнішим показником є індекс фізичного обсягу ВВП, який нівелює фактор інфляції (рис. 3).

Якщо за базу порівняння взяти 1990 р., то індекс фізичного обсягу ВВП поступово знижувався і у 1999 р. становив 40,8% рівня 1990 р. Від 2000 р. аналізований показник поступово підвищувався до рівня 67,3% у 2006 р. порівняно з 1990 р. Таким чином, ми доходимо до висновку, що у 2006 р. Україна ще не досягла темпів економічного розвитку 1990 р.

Рис. 3. Динаміка індексу фізичного обсягу ВВП та податкових надходжень у цінах 1990 р. в Україні за 1990–2006 рр. у відсотках до 1990 р.

Джерело: Складено за даними Державного комітету статистики України

Розрахувавши динаміку податкових надходжень у цінах 1990 р., спостерігаємо тісну кореляцію цього показника у відсотках до 1990 р. та індексу фізичного обсягу ВВП. У загальному ці два показники мають подібний тренд. Однак зауважимо, що при зниженні темпів зростання ВВП у 1991–1993 рр. темпи зростання податкових надходжень знизилися тільки у 1992 р. на 2,1% при зниженні ВВП на 17,7% порівняно з 1990 р. Підвищення аналізованого показника у 1993 р. до рівня 107,6% частково пояснюємо високою прогресією оподаткування доходів фізичних осіб та зростанням ставки податку на прибуток підприємств до 30% в окремих місяцях. Подальший тренд податкових надходжень у цінах 1990 р. знижується, однак темпи зниження в усіх роках менші, ніж темпи зниження індексу фізичного обсягу ВВП. У 2005 та 2006 рр. різко підвищилися податкові надходження у цінах 1990 р. до 82,2% та 91,8% відповідно. Описані тенденції підтверджують тісну залежність фіскальної ефективності податкової системи від циклічного розвитку економіки і вказують на необхідність регулювання за допомогою фіскальної політики економічних циклів.

Розглядаючи динаміку індексу фізичного обсягу ВВП у контексті економічних циклів, необхідно зауважити, що в Україні циклічного розвитку ще не спостерігається, оскільки, згідно з нашими розрахунками, економіка не пройшла жодного повного економічного циклу. Це пояснюється тим, що економічній кризі в

Україні притаманний системний характер, пов'язаний із розпадом СРСР і подальшим самостійним розвитком. Натомість цілком можливо, що подальший циклічний розвиток може накластися на системну кризу, яку одночасно можна буде вважати циклічною. У цьому випадку період 1990–1997 рр. є рецесією економічного циклу, 1998–1999 рр. – депресією, а від 2000 р. спостерігається фаза поживлення. За такої логіки можна стверджувати, що на сучасному етапі економічного розвитку українська економіка перебуває у фазі поживлення. Подальший циклічний розвиток передбачає фазу економічного піднесення і після настання піку перехід у фазу рецесії.

Таким чином, *доходимо до висновку*, що при формуванні стратегії реформування податкової системи України потрібно враховувати інструменти стримування майбутнього економічного розвитку на фазі піднесення та його підвищення під час рецесії. Крім цього, під час реформування податкової системи України з метою забезпечення гармонізації оподаткування необхідно враховувати дію часових лагів, національний менталітет і відсутність тривалих фіскальних традицій і застосовувати ефективне економічне та податкове прогнозування.

Перспективи подальших досліджень в окресленій царині вбачаємо у практичному застосуванні описаної моделі прогнозування впливу податкових реформ на темпи економічного зростання та фіскальну ефективність податків.

Література

1. Бурденко І. М., Кравченко О. В. Аналіз стану й напрямки розвитку податкової системи України та її вплив на зростання економіки / І. М. Бурденко, О. В. Кравченко // *Економіка, фінанси, право*. – 2004. – № 7. – С. 3–9.
2. *Налогообложение: теории, проблемы, решения* / [Вишневикий В. П., Веткин А. С., Вишневская Е. Н. и др.]; под. общ. ред. В. П. Вишневицкого. – Донецк: ДонНТУ, ИЭП НАН Украины, 2006. – 504 с.
3. Дмитренко Г. Реформування податкової системи України в контексті наближення до ЄС / Геннадій Дмитренко // *Збірник наук. пр. Національної академії державного управління при Президентіві України*. Вип. 2/2003. – К.: Вид-во НАДУ. – С. 199–206.
4. Єфименко Т. І. Концептуальні підходи до реформування податкової системи України / Т. І. Єфименко // *Формування ринкових відносин в Україні*. – 2004. – Вип. 1 (32). – С. 9–16.
5. Загорський В. С. *Бюджетно-податкова система: теорія і практика* / Загорський В. С. : Монографія. – Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2006. – 304 с.
6. Загорський В. Концептуалізація сучасних підходів до реформування податкової системи України / В. Загорський // *Регіональна економіка*. – 2006. – № 2 (40). – С. 36–43.
7. Крисоватий А. І. *Теоретико-організаційні домінанти та практика реалізації податкової політики в Україні* / Крисоватий А. І. : Монографія. – Тернопіль: Карт-блани, 2005. – 371 с.

8. Мельник П. В. *Розвиток податкової системи в перехідній економіці* / Мельник П. В. – Ірпінь, Академія державної податкової служби України, 2001. – 362 с.
9. Соколовська А. М. *До питання про податкову реформу в Україні* / А. М. Соколовська // *Фінанси України*. – 2006. – № 4. – С. 55–61.
10. *Економічна теорія*. [Воробйов Є. М., Гриценко А. А., Лісовецький В. М., Соболев В. М.]. – Посібник для вищої школи / Євген Михайлович Воробйов (ред.). – К.; Х.: ТОВ «Корвін», 2003. – 703 с.
11. Климко Г. Н. *Основи економічної теорії: політ економічний аспект* / Климко Г. Н.: Підручник. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002. – 615 с.
12. Довбенко М. В. *Сучасна економічна теорія (Економічна нобелелогія)* / Довбенко М. В.: Навчальний посібник. – Видавничий центр «Академія», 2005. – 336 с.
13. Таранов І. М. *Організаційні аспекти міждержавної податкової гармонізації* / І. М. Таранов // *Вісник Технічного університету Поділля*. – Ч. 2. – Т. 1: *Економічні науки*. – 2004. – № 1. – С. 86–91.

Редакція отримала матеріал 25 грудня 2008 р.